

שיבושי קיטועים בסידורי התפילה

בסידורי התפילה, מודפסות התפילות קטעים קטעים, כדי לתת רווח בין פרשה לפרשה, וליצור הרגשת התחדשות המעוררת את הכוונה.

פסקאות שונות נחלקו בסידורים, מהסיבות עליהן נעמוד להלן. המדפיסים שבאו אחריהם העתיקו את מעשי קודמיהם - לעתים שלא בצדק, עד שנשתרשו שמות של "קטעים" שונים כשבעצם הם רק חלק מקטע או ברכה ארוכה.

וכבר היו דברים מעולם. בעלי התוספות (פסחים קד ב, ד"ה חוץ) כבר העירו על ההפסק שיש בברכות ההפטרה בין שכל דבריו אמת וצדק לנאמן אתה הוא וכו', שכולה ברכה אחת היא, "ומה שיש הפסק במחזורים, לפי שהיו רגילים כל הציבור להפסיק שם ולומר שבח"...

גם המגן אברהם (או"ח סי' קפז, ס"ק ב) העיר על קיטוע מסוים, ועל טעות העלולה לצאת כתוצאה ממנו - בברכת מודים שבתפילת העמידה: "ואין עונין פה [אחר 'מעולם קיוינו לך'] אמן, כי איננה סוף הברכה רק שרגילין להפסיק בעל הנסים".

המאמר שלפנינו מתייחס בעיקר לסידור "יסוד העבודה" (נוסח אשכנז) שנדפס בדפוס 'האלמנה והאחים ראם' בוויילנא (בשנת תרע"ה?) שהסידור המצוי כיום - "תפילת כל פה" (הוצאת אשכול) מבוסס בעיקרו על צילום הסידור הנ"ל.



ברכת התורה

"ולעסוק בדברי תורה והערב נא, הכל ברכה אחת, וצריך לומר והערב נא"..." (תוספות ברכות מו א, ד"ה כל בשם רבנו תם).

קיטוע ברכה זו, בין... בדברי תורה להערב נא, מקורו בנוסחאות החולקות על דברי רבנו תם אשר הובאו בשולחן ערוך (או"ח סי' מז, ו): "אומר והערב עם וי"ו. הגה, וי"א בלא וי"ו, וכן נהגו (רמב"ם פ"ז מהלכות תפלה ורשב"א בשם המאור ואבודרהם), אבל יותר טוב לומר בוי"ו".

לפי הגירסה הערב (בלי וי"ו), הרי אלו שני ברכות שונות ויש לענות אמן אחרי... בדברי תורה' (סידור 'עמודי שמים'). אך לפי הגירסה הנהוגה על פי דברי הרמ"א שיותר טוב לומר והערב, הכל ברכה אחת (כדברי ר"ת) ואין לענות אחריה אמן^א, ואין כל סיבה וטעם לקוטעה.

המעביר שינה

"יהי רצון למי היא סמוכה, ואומר רבינו תם שהיא מן הברכה ברוך אתה ה' המעביר שינה מעיני וכו' וצריך לומר ויהי רצון" (תוספות ברכות מו א).

"אין לענות אמן אחר המעביר שינה מעיני, עד שיחתום גומל חסדים טובים לעמו ישראל, שהכל ברכה אחת היא" (שולחן ערוך או"ח סי' מו).

^א עיין מה שכתב בזה המשנה ברורה סי' מז ס"ק יב.

והעיר רבי יעקב עמדין בסידורו 'עמודי שמים': "ויהי רצון, לא יפה עשו המדפיסים מלפנים שהניחו חלק כאן באמצע, שנוסח הברכה אחת היא, ונמשכה עד גומל חסדים טובים". את הסיבה 'שהניחו חלק כאן באמצע', ניתן לתלות בהמשך דבריו של ר"י עמדין שם: "אכן אם לא ישן בלילה, שאז לא יברך המעביר, נראה לי שיוכל לומר ויהי רצון ולהסמך לברכת הנותן".

ויברך דוד

ביום שיש ברית בבית הכנסת, נהגו בכמה קהילות שבפסוקי דזמרה, בפרק ויברך דוד, בעל הברית (המוהל, או הסנדק) אומר בקול מוכרות עמו פסוק הוא ופסוק הקהל³. מפאת הצורך לציין את המנהג הנ"ל, הוצרכו המדפיסים להפסיק ולחלק את הקטע באמצעו. עקב כך נשתרש הפיסוק אפילו במקומות שלא צויין המנהג. (בסידור אוצר התפילות עמ' קכ, לא קטע את הפרק אף על פי שצויין בו המנהג הנ"ל).

נשמת

הקטע "נשמת כל חי" המכונה בגמרא (פסחים קיח) "ברכת השיר", נחלק בסופו לשני חלקים א. הא- ל בתעצומות ב. שוכן עד. סיומו של פרק 'נשמת' הוא 'ובקרב קדושים תתקדש', ו'הקל' ו'שוכן עד' מהווים חלק בלתי נפרד ממנו, וכמו שביאר בסידור 'עבודת ישראל' (עמ' 208,209): "'הקל', עתה חוזר לכינוי השם ב"ה שאמר למעלה..." "'שוכן עד' הוא דבוק למעלה ממנו"... שני הקיטועים, 'הקל' ו'שוכן עד', נעשו במקום בו הש"ץ מתחיל לומר בקול את סיום הקטע, לאחר שסימוהו המתפללים, כנהוג בכל קטעי התפלות. "ברוב קהילות פולין (=נוסח אשכנז המצוי), מתחיל הש"ץ הא-ל בכל ג' רגלים. אבל בכל המקומות בר"ה ויו"כ מתחיל המלך, ובכל שבתות השנה הש"ץ מנגן שוכן עד עד תתקדש, והקהל עונה ובמקהלות"⁴ (סידור 'עבודת ישראל' עמ' 208). כתוצאה מקיטוע זה, השתרבב הנוהג שהמתפללים מפסיקים באמצע הפרק, במקום שבו הש"ץ אמור להתחיל לומר בקול את סיום הקטע. ורק לאחר שהש"ץ התחיל 'הקל' או 'שוכן עד', רק אז הציבור ממשיך ומסיים את הפרק 'נשמת'. החזנים גם הם בעקבות הציבור, במקום לומר (בשבת) מ'שוכן עד' עד 'תתקדש' בקול, מתחילים 'שוכן עד' בקול, 'וכתוב רננו'... אומרים בלחש, ואחר שהקהל סיים עד 'תתקדש', הם מתחילים לומר בקול רק מ'בפי ישרים'. שיבוש זה גרר אחריו שיבוש נוסף, אשר העיר עליו ב'לוח לארץ ישראל' (טוקצ'נסקי): "כשזמר הש"ץ (בימים נוראים) המלך (וביו"ט הקל) עד ובמקהלות יאמר גם הקהל עמו בלחש, ולא כהטועים החושבים שיוצאים זאת באמירת הש"ץ".

³ ויש בזה מנהגים שונים, עיין בספר 'אוצר הברית' חלק ב (עמ' רכג, רכד). (בסידור 'אוצר התפילות' העיר שעל הציבור והש"ץ לומר כל אחד גם את פסוק חברו שהרי בפסוקי דזמרה הם עומדים).

⁴ וברוב קהילות אשכנז המנהג, שבכל חג הש"ץ מתחיל בתיבה אחרת. בשבועות 'הא-ל'. בסוכות שמ"ע וש"ת 'הגדולי' (ובק"ק מגנצא בשמחת תורה 'הקל'). ובפסח 'הגבור'. ובטעם הדבר עיין בספר 'כל בו' סי' לו (הובא גם בסידור 'עבודת ישראל') וכן בספר 'דברי קהלת' עמ' 340.

(יש חזנים שבימים טובים מנגנים את הקטע 'הקלי' בניגון של יו"ט, ומ'שוכן עד' בניגון של שבת⁷. ואין מקום לחלוקה זו, היות והכל קטע אחד).

ובמקהלות

'ובמקהלות', הוא באמת קטע בפני עצמו וכמו שצוטט לעיל מסידור 'עבודת ישראל': "והקהל עונה ובמקהלות". והוא אכן גם מופיע בפני עצמו במקורו במדרש 'פרקי היכלות' (פרק כו, ו), ודבר זה יוכיח, שבימים נוראים וביו"ט הוא נאמר בניגון שונה מהקטע שלפניו (בניגון של 'ישתבח').

ברכת יוצר אור

ברכת יוצר אור היא ברכה אחת ארוכה, מברוך אתה ה' יוצר אור עד ברוך אתה ה' יוצר המאורות. ברכה זו נקטעה לקטעים רבים, כל קטע וטעמו או שיבושו עמו.

א. מחמת הצורך להדפיס את נוסח ברכת יוצר אור של שבת יחד עם של חול (בסידור שהודפסה תפילת שחרית של חול ושל שבת יחד, או שבת ויום טוב יחד), הוצרכו המדפיסים לחלק את חלקה הראשון של הברכה לשלשה חלקים.

חלק אחד הוא פתיחת הברכה 'ברוך אתה ה'... יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכל'. מכאן ואילך מתחלק הנוסח בין שבת לחול. סיבה נוספת שתתכן לחלוקה זו, היא מנהג הקהילות לומר "יוצרות" (פיוטים) במועדים ובשבתות מיוחדות לאחר קטע זה, ומכאן הצורך לחלקו.

היו מקומות שחלוקה זו כה נשתרשה בתודעת ההמון, עד שהיו טועים ועונים 'אמן' אחרי 'בורא את הכל'⁸.

החלק השני הוא 'המאיר לארץ'... עד 'פארוך סלה' (בתפילת חול), נתחלק כאמור לעיל עקב שינוי נוסח קטע זה בשבת. או מפני הסיבות האחרות להפרדת הקטעים שלפניו ושלאחריו, שכתוצאה מכך נותר קטע זה כקטע בפני עצמו.

החלק השלישי הוא 'ותתברך צורנו'... עד 'וממליכים'. נתחלק כאמור לעיל עקב שינוי נוסח הקטע שלפניו בשבת. סיבה נוספת מצאנו בספר 'דברי קהלת' (עמ' 30): "כשהקהל מסיים עד וממליכים, מתחיל החזן לומר בקול מתתברך" וטעמו שמתתברך זהו תחילת הענין. במקום שאין את הסיבות האמורות, וכגון בסידור שבו תפילת שחרית של חול נדפסת בפני עצמה - אין כל סיבה לחלקם.

ב. 'את שם', דומה כי אין חיבור יותר גדול מקטע זה לשלפניו - 'וממליכים את שם'... וכן הוא לשונו של הספר 'אליה רבה' (סי' נט, ג): "ויש נוהגין לעמוד כשש"ץ אומר וממליכים את שם". אלא שחיבור זה הוא הוא הגורם להפרדתו.

⁷ מנהג זה הובא בקונטרס 'תקון תפלה' (הרב שריה דבליצקי, ב"ב תשמ"ב).

⁸ (עיין 'לקט הקמח החדש' ח"ג עמ' קנח). השלכות נוספות בעקבות המנהג לומר 'יוצרות' אחר 'בורא את הכל' הובאו במשנה ברורה (סי' סח ס"ק ה, ו): "בפסח שהחזנים מאריכים הרבה בניגונים, טוב יותר לומר הפיוט קודם שמתחיל בברכת יוצר אור. דברוב הוי הפיוט שלא מעין הברכה ויהיה חשוב הפסק כשישהה כדי לגמור כולה... הרבה מההמונים טועים בר"ה ויו"כ בשעה שמנגן החזן בתחילת ברכת יוצר אור הפיוט של אורות מאופל אמר ויהי, אח"כ מתחילין ההמון מיד מלך או סלח נא, ואינם מתחילים הברכה מראש וראוי להזהירם ע"ז".

כתב 'החתם סופר' (בהגותו לשו"ע או"ח סי' נט): "...מיהו גם ב'את שם הקל' ממתניין (=על הש"צ), ולא שמעתי טעם לזה. ונראה לי מפני שכתב הטור לקמן סי' ס"א להפסיק בין ממליכים לאת שם, דלא ליתחזי מת שם ח"ו".

עוד כתב שם ה'חתם סופר': "וי"ל דהכא איכא קפידא טובא (=יותר משאר המקומות שכתב שם הטור להפריד ביניהם, ובכל זאת לא ממתניין לש"ץ), מפני המינים העובדים למת. לכן עושים הפסקה בין ממליכים לאת שם".

ג. 'קדוש', 'והאופנים', 'ברוך כבוד'. קטעים אלו מכונים "קדושת יוצר", וכתב בשולחן ערוך (אורח חיים סימן נט סג): "י"א שהקדושה שביצר, יחיד אומרה, לפי שאינה אלא סיפור דברים. וי"א שיחיד מדלגה, ואינה נאמרת אלא בציבור. ויש לחוש לדבריהם וליזהר שיחיד יאמרנה בניגון וטעמים כקורא בתורה. הגה, וכבר פשט המנהג כסברא ראשונה, ויחיד אומר אותה". ובמשנה ברורה שם (סי"ק יא) הסיק שנכון להדר לאומרה בציבור.

המנהג כיום (כשמתפללים בציבור) לומר 'קדושת יוצר' בציבור, ועל כן חילקו את הקטעים 'קדוש', 'והאופנים', 'ברוך כבוד', שהש"ץ והציבור מפסיקים בהם כדי לומר 'קדושת יוצר' בציבור. אפשרות נוספת שאפשר לתלות בה חלוקה זו, גם לפי השיטות שקדושה זו נאמרת ביחיד - על פי מה שכתב ה'טורי' (או"ח סי' מט, לגבי הקטעים "מי כמוכה / ה' ימלך" - עיין להלן), שכשהש"ץ מוציא את הקהל ידי חובתו בכל נוסח התפילה¹, מכל מקום את הפסוקים על הקהל לומר בעצמו.

למען ירבו

כתב בספר 'דברי קהלת' (עמ' 31) שכשהקהל מסיים ק"ש, הרב ('ואם איננו בבהכ"נ, הנסמך במורנו ממנהיגי הקהלה המעלה מקומו'), אומר בקול מלמען ירבו עד אמת עם הנגילות. ובספר 'לקט הקמח החדש' (חלק ג' עמ' קעד, קעה) כתב: "הטעם שנוהגין שהרב בעיר אומר בקול רם פרשת ציצית, לעורר בהגבהת קולו אחרים, בכוונה שזכירת יציאת מצרים בפרשה... ונוהגין שמתחיל מן למען ירבו. ושמעתי בקהילה א' שלא התחיל הרב מן שם, התרעמו ההמון, דחשבו זאת לברכה לקהל".

וכן שמענו בשם רבי שמעון שוואב זצ"ל, שזהו כברכה שהרב מברך את הקהל. כתוצאה מכך השתרבבה חלוקת 'למען ירבו' מפרשת 'והיה אם שמוע'.

על הראשונים / עזרת

שני 'קטעים' אלו נוצרו בעקבות המנהג לומר "זולת" (פיוט הנאמר בשבתות מיוחדות ובמועדים בברכת אמת אחרי התיבה 'זולת').

באותם מועדים שאומרים 'זולת', הנוסח של ברכת אמת שלפני אמירת הזולת שונה (קצר יותר), מעל הראשונים עד עזרת, ועקב הבאת שני הנוסחאות זה בצד זה, נוצרו שני 'קטעים' חדשים בברכה אחת².

¹ "סדר תפלות הציבור כך הוא, בשחר כל העם יושבים ושליח ציבור יורד לפני התיבה ועומד באמצע העם... ומתחיל ופורס על שמע בקול רם והם עונים אמין אחר כל ברכה וברכה, והיודע לברך ולקרות עמו קורא עד שמברך גאל ישראל". (רמב"ם הלכות תפילה פרק ט הלכה א).

² באשכנז היו מחליפים את הנוסח מתחילת ברכת 'אמת', ובפולין היו מחליפים רק מ'על הראשונים'. במחזור

אכן אין להפסיק מתחילת 'ויציב' עד 'ואמרו כולם', וכמו שכתב בספר 'דברי קהלת' (עמ' 31):
"קהל אומרים עתה ויציב עד ואמרו כולם".

מי כמוכה / ה' ימלוך

כתב הטור (אורח חיים סימן מט): "וא"א הרא"ש ז"ל היה אומר דלא אמרינן דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה אלא להוציא אחרים ידי חובתן אבל כל אחד לעצמו שרי לכן נוהגים באשכנז כשמגיע ש"ץ לפסוקים שבתפלה כגון מי כמוכה באלים ה', ה' ימלוך לעולם ועד, שהוא והקהל אומר אותו כל אחד ואחד בפני עצמו".

מסיבה זו חילקו את אותם פסוקים כדי לאומרם כל אחד לעצמו - וגם אם היום בטל טעמו, שהרי כיום כל אחד אומר את כל התפילה ואין הש"ץ מוציא את הציבור ידי חובתן - מכל מקום מנהגא לא בטיל.

(ויש לתמוה על הסידורים המצויים שבתפילת ערבית לא חילקו את הפסוק 'ה' ימלוך').

תהלות

בספר 'מנהגי מהרי"ל' (מהד' מכון ירושלים עמ' תלה) הובא: "בשחר עמד (=מהרי"ל) לתפלת י"ח מתי שהתחיל ש"צ תהלה לקל עליון" (הובא גם במשנה ברורה סי' צה, ג בשם דרכי משה).

מלשונו נראה, שכשכל הקהל (ובתוכם מהרי"ל) סיימו עד ואמרו כולם, ואז - כשהש"ץ התחיל את סיום הקטע בקול כנהוג, רק אז נעמד המהרי"ל לתפילת י"ח.

אמנם המקובלים¹ כתבו על פי סוד שיש לעמוד לפני תהלות, ובעקבותיהם הלכו החיי אדם (כלל כב סעיף א), והקיצור שולחן ערוך (סי' יח סעיף ב).

בסידור 'עמודי שמים' כתב (באותיות קטנות) בתוך הברכה לפני תהלות, "כאן צריך לעמוד" - אף על פי כן, את הברכה לא קטע.

וכאן המקום לתמוה על סידור "ווילנא" (ירושלים תש"נ ואילך), שיצר קטע נוסף בברכת 'אמת ויציב', והוא 'תהלות'...

ועל זה יאמר: "על הראשונים" אנו מצטערים (שנחלק לקטע בפני"ע) ואתם מוסיפים עליהם?

¹קראקא' (שנת שנ"ז), הובא הנוסח השונה כמנהג פולין, לצד הנוסח הרגיל. בסידורים ישנים אחרים, וכגון מחזור ע"פ 'מעגלי צדק' (סביוניטה ש"ז) ובמחזור 'סלוניקי' (ש"ס), ששם הובאו שני הנוסחאות כמנהג אשכנז, 'על הראשונים' מחובר לקטע שלפניו. (בסידור עבודת ישראל עמ' 216 הובאו שני המנהגים).
² עיין סידור 'שערי שמים' (השל"ה), ובספר 'כף החיים' סי' צה ס"ק ה בשם האר"י.

[ספר 'דברי קהלת', המודיע מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין... שלמה זלמן בן מ"ה אהרן יחיאל מיכל גייגר... בשנת ברכ"ת... (מהדורת צילום מצומצמת, אשדוד תשנ"ד)]
[ספר 'לקט הקמח החדש', על אר"ח... חידושי דינים ובירורי הלכות... אספתי וחברתי... יעקב צבי כ"ץ... לונדון תשכ"א, מהדורה שניה (בני ברק) תשנ"ז]